

وسایل و ملزومات مراسم غبارروبی و خدمت فوق ضریح در حرم رضوی به روایت اسناد و اشیای موزه‌ای

سعیده جلالیان^۱

چکیده

ضریح، نمادی مذهبی و هنری است که برای رعایت احترام و حفظ قداست مدفن پیشوایان دین و شخصیت‌های برجسته، ساخته و بر مزار آن‌ها نصب می‌شود. شرافت و قداست این سازه در مکان‌های مقدس و زیارتی، سبب شده امر غبارروبی و تنظیف آن به مرور تبدیل به مراسم و آیینی خاص شده، برای آن وسایل و ابزارهای ویژه‌ای پدید آید. در پژوهش حاضر با استفاده از شیوه توصیفی - تحلیلی و استناد به منابع آرشیوی و اشیای موزه‌ای تلاش شده، ضمن بیان تاریخچه ساخت و اهدای هر یک از این ابزار در بارگاه رضوی، به کاربرد آن‌ها و وصف خصوصیاتشان پرداخته شود. در طی این مطالعه مشخص شد پیشینه ساخت و کاربرد این وسایل به عصر صفویه باز می‌گردد و وقف و نذر جایگاه ویژه‌ای در پدید آمدن آن‌ها داشته است. بخشی از این وسایل و ملزومات خاصه در مراسم غبارروبی ضریح، بعضی در مراسم خدمت فوق ضریح و پاره‌ای به صورت مشترک در هر دو مراسم، کاربرد داشته است.

کلید واژه‌ها: ضریح امام رضا علیه السلام، مراسم غبارروبی، وسایل غبارروبی، خدمت فوق

ضریح.

۱. کارشناس ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی و کارشناس پژوهش سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز

Jalalian2015@gmail.com

اسناد آستان قدس رضوی.

دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۱۳ - پذیرش: ۱۳۹۵/۱۱/۱۶.

مقدمه

در بیشتر مزارات و بقاع متبرکه برای رعایت احترام و حفظ قداست صاحب مدفن، انجام امور مربوط به تنظیف و غبارروبی ضریح‌ها و گردآوری نذورات آن‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، به طوری که انجام این کار از امری ضروری خارج شده و شکل آیین و سنتی خاص به خود گرفته است. در حرم مطهر رضوی نیز که مهم‌ترین زیارتگاه کشور محسوب می‌شود، انجام مراحل نظافت و گردآوری نذورات ضریح، به مرور زمان، تبدیل به مراسم و آیینی مذهبی شده و برای آن، ابزار و وسایل خاصی پدید آمده است.

با وجود قدمت برپایی مراسم غبارروبی و خدمت فوق ضریح^۱ در بارگاه مطهر رضوی، تاکنون به صورت جامع به معرفی، توصیف و بیان نوع کاربرد وسایل مورد استفاده در این مراسم پرداخته نشده است؛ بنابراین شناخت دقیق و کاملی از این ابزار و ادوات در دست نیست. این وسایل، از یک سو بازگوکننده قدمت و پیشینه مراسم یاد شده و از سوی دیگر، بیانگر ذوق هنرمندانی است که هنر خود را در عرصه باورهای مذهبی شان به کار گرفته‌اند. بنابراین هدف مهم این نوشتار، ضمن بیان پیشینه و کاربرد وسایل غبارروبی و خدمت فوق ضریح، معرفی و وصف ویژگی‌های هر یک از آن‌هاست، تا از این طریق شناخت دقیق‌تری از قدمت بارگاه رضوی، آیین‌های آن و هنرهای دوران گذشته به دست آید.

در این ارتباط دو مقاله به رشته تحریر در آمده است. اولین مورد، مقاله‌ای با عنوان «غبارروبی ضریح مطهر» است که در آن ضمن بیان تاریخچه غبارروبی و تشریفات مرتبط با آن، اطلاعاتی پیرامون جعبه قلم‌زنی شده مخصوص کلید در ضریح، ارائه شده

---

۱. مراسمی که همه‌روزه در حرم مطهر انجام می‌شود و در طی آن بالای ضریح (شیروانی ضریح) غبارروبی و نذورات روی آن گردآوری می‌شود. در این مراسم، گل‌های گلدان‌های چهارگوشه ضریح نیز تعویض می‌گردد. بنگرید به: جلالیان، تاریخ صندوق‌ها و ضریح‌های مرقد امام رضا علیه السلام، ۳۶۲-۳۶۳.

است.^۱ مقاله دیگر با عنوان «آیین غبارروبی در حرم رضوی»، در خلال بیان تاریخچه غبارروبی ضریح به صورت اجمالی به ذکر نام و ارائه چند تصویر از وسایل مراسم غبارروبی و خدمت فوق ضریح پرداخته است. در این مقاله توصیفی از وسایل غبارروبی و کارکرد آن‌ها مشاهده نمی‌شود.^۲

در پژوهش حاضر با تکیه بر مستندات موجود، اعم از اسناد آرشیوی مکتوب و تصویری، اشیا و نفایس موزه‌ای و در مواردی بهره‌گیری از مصاحبه و مطالعات میدانی، تلاش شده به شیوه توصیفی-تحلیلی، تاریخچه، خصوصیات و ویژگی‌های هنری، نوع و محل کاربرد هر یک از این وسایل بررسی و معرفی شود تا بخشی دیگر از هویت تاریخی و هنری بارگاه مطهر رضوی شناسایی و روایت گردد.

۱. جاروها

از گذشته تاکنون، جارویکی از وسایل و ملزومات اصلی در غبارروبی و تنظیف مدفن امام رضا علیه السلام بوده است. این وسیله به دلیل کاربردش در مکانی مقدس، مثل صندوق و ضریح، ابزاری ساده و بدون تزیین نبوده و سفارش دهندگان و سازندگان در تهیه و آماده کردن آن از بهترین و ارزشمندترین مواد استفاده کرده و از انواع هنرها و تزیینات برای خاص و زیباتر کردن آن بهره گرفته‌اند. در اینجا بر اساس شواهد و مستندات موجود، انواع این وسیله که دارای قدمتی طولانی در غبارروبی مضجع شریف رضوی است، معرفی و توصیف می‌شود.

۱-۱. جاروهای پرتاووس

جاروی پرتاووس یکی از قدیم‌ترین وسایل غبارروبی و تنظیف ضریح امام رضا علیه السلام است که از آن برای تنظیف شیروانی و شبکه‌های ضریح استفاده می‌شود. قدمت این وسیله بر طبق اسناد و مدارک موجود به دوره صفویه می‌رسد. اولین توصیف از این وسیله

۱. «غبارروبی مطهر»، نامه آستان قدس، ش ۲ و ۳، ۱۳۴۴ ش، ص ۲۶۵-۲۷۱.

۲. قصابیان، محمدرضا، «آیین غبارروبی در حرم رضوی»، مشکوة، ش ۸۳، ۱۳۸۳ ش، ص ۹۵-۱۰۶.

به سندی از سال ۱۱۱۱ق بازمی‌گردد که در آن به تهیه جاروی پرتاووس برای پاک کردن صندوق مطهر اشاره شده است. علاوه بر این، در سند دیگری از سال ۱۱۱۸ق از جاروی پرتاووس مخصوص تنظیف ضریح سخن به میان آمده که از ارزش بالایی برخوردار بوده است؛ به طوری که نتوانسته‌اند برای آن قیمت و مبلغی تعیین کنند.^۱ در دوره بعد یعنی عصر افشاریه، اسناد از تعداد قابل توجهی جاروی نفیس خبر می‌دهند که توسط افراد مختلف برای حرم رضوی وقف و نذر شده است. در جدول زیر توصیف کامل این اشیا در دو دوره صفوی و افشار، ارائه شده است.

انواع جاروهای مخصوص غبارروبی ضریح در دوره صفویه و افشاریه

ردیف	توصیف شی	نام اهداکننده	تاریخ	شماره سند
۱	جاروی پرتاووس	-	۱۱۱۱ق	۳۳۳۵۴، ص ۳ و ۸
۲	جاروی پرتاووس با چوب و دسته نقاشی شده	شاهزاده سلطان اکبر	۱۱۱۷. ۱۱۱۸ق	۳۴۹۸۴، ص ۴
۳	جاروی پرتاووس و جاروی دسته نقره	-	۱۱۵۲. ۱۱۵۳ق	۹۳۴۲۴، ص ۶
۴	جاروی پرتاووس با دسته نقره	نذر ابراهیم بیگ	۱۱۵۶. ۱۱۵۷ق	۳۷۰۰۹، ص ۱۳
۵	جاروی پرتاووس	وقف سوار هندی	۱۱۵۷ق	۳۷۰۹۱، ص ۱۱
۶	جاروی پرتاووس با دسته و چوب نقاشی محرمات	نذر محمدتقی مشهدی	۱۱۵۸ق	۳۷۰۹۱، ص ۲۴
۷	جاروی پرتاووس با دسته نقره	نذر رستم خان افغان	۱۱۵۹ق	۳۷۱۷۴، ص ۲۲

در عصر قاجار، استفاده از این جاروها همچنان ادامه می‌یابد. جاروهای پرتاووس در این زمان به دو شکل تهیه می‌شوند. جاروهایی که از طریق وقف وارد مجموعه می‌شوند و

۱. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ش ۳۴۹۸۴، ص ۴.

جاروهایی که در خودآستانه اقدام به تهیه آن می‌شود.^۱

سال ۱۲۶۳ ق یک جاروی پرتاوس بسیار نفیس برای زدودن گرد و غبار از روی ضریح و مدفن امام به حرم رضوی تقدیم می‌شود. در این جارو برخلاف موارد قبلی که از چوب و نقره برای تزئین جاروها استفاده می‌شد، از طلا و مروارید برای ساختش بهره گرفته شده است. جارو از دو قسمت پره‌های طاووس و دسته‌پوش، تشکیل شده و مجموعاً حدود ۱۰۲/۵ سانتی متر طول دارد. قسمت انتهایی یا همان دسته‌پوش که برای نگهداری و ایستایی جارو تهیه شده با مروارید و طلا تزئین و هفت سانتی متر طول و پنج سانتی متر قطر دارد.^۲ جنس دسته‌پوش محمل ابریشمی و به رنگ قهوه‌ای تیره و به شکل دوزنقه است. ساق بزرگ، محل نگهداری پرها و ساق کوچک‌تر، داخل دسته طلا قرار گرفته است. برای رودوزی آن بیشتر از مرواریدهای اصل بحرین در سه اندازه استفاده شده و برای اجرای رنگ‌های نقوش از منجوق و مرجان بهره گرفته شده است. سِرْمه و بلرسانی که در این نقوش به کار رفته از آلیاژ طلا و نقره است. از دوزنده اثر اطلاعی در دست نیست؛ اما طبق کتیبه موجود در روی شیء، حاجیه خانم والده سالار^۳ به عنوان واقف شیء، معرفی شده است. هم‌اکنون از این اثر که دارای ارزش و اهمیت تاریخی و هنری بسیاری است در موزه آستان قدس نگهداری می‌شود و در این مکان در معرض مشاهده بازدیدکنندگان قرار دارد.^۴ (تصویرسندا)، (تصویر۲) و (تصویر۳).

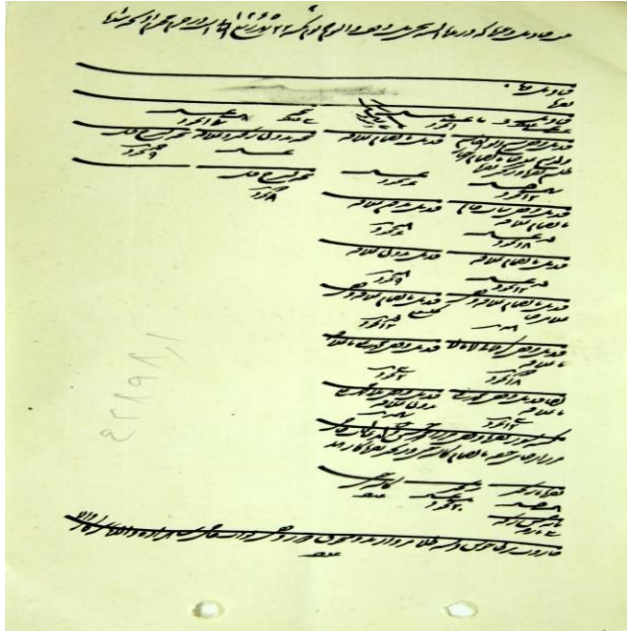
۱. سند ش ۴۲۸۹۸، ص ۱؛ سند ش ۳۹۱۴۸، ص ۱.

۲. کفیلی، حشمت، موزه‌های آستان قدس رضوی، پژوهش در دست انتشار.

۳. حسن خان سالار، فرزند الهیار خان آصف الدوله دولوی قاجار بود که در سال ۱۲۶۰ تا ۱۲۶۶ ق در

بر علیه حکومت مرکزی شورش کرد. بنگرید به: آدمیت، فریدون، امیر کبیر و ایران، ص ۲۳۳.

۴. محسنی، زهرا، تجلی هنر مرواریددوزی در آثار گنجینه آستان قدس رضوی، پژوهش منتشر نشده.

(تصویرسند ش ۱) جاروی پرتاووس دسته طلاوقفی مادر حسن خان سالارد در سال ۱۲۶۵،

مدیریت اسناد و مطبوعات، شماره

۱،۴۲۸۹۸

(تصویر ۲) جاروی پرتاووس دسته

طلا، اهدایی مادر سالارد در سال ۱۲۶۳ ق

(آرشیواداره پژوهش و معرفی آثار موزه).

(تصویر ۳) دسته جاروی پرتاووس و تزئینات روی آن (آرشیواداره پژوهش و معرفی آثار موزه).

اطلاعات دیگر اسناد، حاکی از آن است که در این دوره اقداماتی از طرف آستان قدس برای تهیه و تزئین جاروهای مخصوص غبارروبی صورت گرفته است. از جمله تهیه قاب‌های چوبی و دسته نقره برای جاروهای پرتاووس، پرداخت اجرت برای بستن پره‌های طاووس و

غیره که در فاصله سال‌های ۱۲۴۹ تا ۱۲۶۷ق انجام شده است.^۱

در دوره پهلوی همچنان استفاده از جاروهای پرتاووس در غبارروبی ضریح و مدفن امام رایج است. طبق مستندات موجود در این زمان بخشی از هزینه‌های تهیه جارو توسط زائران و بخشی دیگر با دستور مسئولان امر از کشور هندوستان تأمین می‌شده است.^۲ در سندی از سال ۱۳۱۹ش به استفاده از جاروی پرتاووس برای گردگیری فوق ضریح اشاره شده است.^۳ این مختصر بیانگر آن است که استفاده از جاروهای پرتاووس علاوه بر مراسم غبارروبی در خدمت فوق ضریح نیز متداول بوده است، چنان که هم‌اکنون نیز از آن استفاده می‌شود.^۴

۱. سند ش ۳۹۱۴۸، ص ۱؛ سند ش ۳۹۲۰۹، ص ۱؛ سند ش ۳۷۷۹۵، ص ۲۵.

۲. روزنامه خراسان، ش ۱۵۴۳، ص ۲؛ سند ش ۹۸۷۵۱، ص ۳.

۳. سند ش ۹۵۱۳۲، ص ۱ و ۲.

۴. شم‌آبادی، محمد علی، مردم‌شناسی فرهنگی مراسم، خدمات و تشریفات در حرم امام رضا علیه السلام، ص ۱۷۹.

۲-۱. جاروهای پرشتر مرغ

انواع دیگر جاروها که در سال‌های اخیر کاربرد یافته، جاروهای پرشتر مرغ است. از این وسایل هم در مراسم غبارروبی و هم در خدمت فوق ضریح استفاده می‌شود. این جاروها به دو صورت آماده می‌شوند. نوع اول جاروهایی با دسته کوتاه که از پرهای کوتاه شتر مرغ تهیه می‌شوند و به رنگ قهوه‌ای تیره هستند و جاروهای دیگر که دسته‌ای بلندتر دارند و از پرهای بلند این حیوان تهیه می‌شوند و به رنگ کرم و قهوه‌ای هستند.^۱

(تصویر ۴) جاروی پرشتر مرغ با پرهای کوتاه (نگارنده، حرم مطهر).

(تصویر ۵) جاروی پرشتر مرغ با پرهای بلند (نگارنده، حرم مطهر).

۱. پژوهش و تحقیقات میدانی نگارنده.

۲. قاشق

در سندی از دوره صفویه، مربوط به سال ۱۱۱۱ق، به قاشقی برای خالی کردن ضریح اشاره شده است.^۱ سند، اطلاعات دیگری در این خصوص ارائه نمی‌کند، اما محتمل است از این ابزار خاص در هنگام غبارروبی ضریح و برای خارج کردن نذورات استفاده می‌شده است.

۳. محبره فولادی

سال ۱۱۱۴ق سلطان حسین صفوی دو عدد محبره فولادی جوهردار را به عنوان نذر برای حرم رضوی ارسال می‌کند و یکی از آن‌ها را ظرف مخصوص کلید ضریح و دیگری را ظرف کلید در حرم مطهر قرار می‌دهد. در سند موجود، خصوصیات ظرف مخصوص کلید ضریح چنین بیان شده است: «محبره فولادی جوهردار مشبک، حاشیه زرنشان، کوفت طلا، مع دو زنجیر طلا و هشت آهن خام، طلای ساده در گوی‌های محبره مزبور و دو آهن خام میناکار متصل به در محبره مزبور، مع چفت ریزه میناکار، عمل محمدکاظم مع قاب زربفت بوم^۳ مفتول^۴، طلای بوته‌دار مشگل^۵ به بلبل فراه، بطانه^۶ دارایی^۷ آبی، سجاف صندل باف^۸ و تکه ده یک نقره، لفافه^۹ دارایی به شرح که مخصوص کلید

۱. سند ش ۳۳۳۵۴، ص ۳-۸.

۲. جعبه‌ای که در آن اسباب تحریر مانند قلم، دوات، کاغذ و مانند آن قرار می‌دهند. بنگرید به: دهخدا، لغت نامه، ذیل واژه محبره.

۳. بوم: متن، مقابل حاشیه، زمینه آماده شده اعم از پارچه و غیره که به روی آن نقاشی کنند. زمینه پارچه که زردوزی شده است. بنگرید به: همان، ذیل واژه بوم.

۴. مفتول: تافته، هر چیز تافته شده و پیچیده شده. بنگرید به: همان، ذیل واژه مفتول.

۵. مشگل: شکل گرفته، صورت بسته، تشکیل شده. بنگرید به: همان، ذیل واژه مشگل.

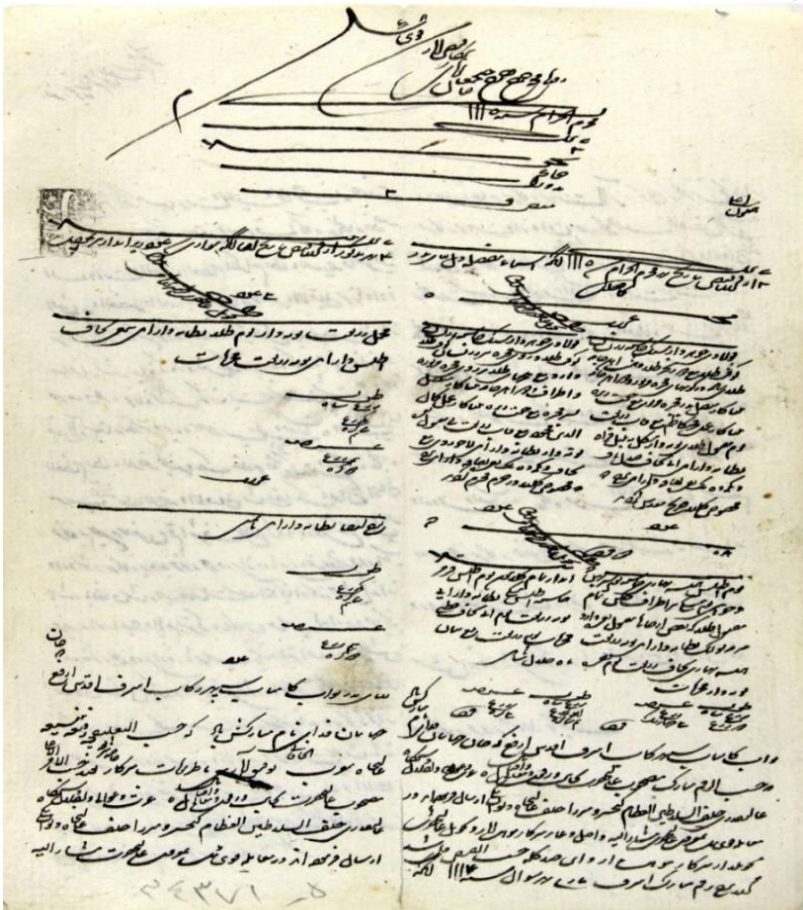
۶. بطانه: آستر جامه و جزآن. بنگرید به: دهخدا، ذیل واژه بطانه.

۷. دارایی: یک نوع پارچه ابریشمی که چند تار پنبه در آن باشد. بنگرید به: همان، ذیل واژه دارایی.

۸. صندل باف: چند بار در دیوان البسه نظام قاری، آمده است و مصحح در فهرست لغات آن را جزء لغات لاینحل و مشتبه دیوان البسه دانسته است. ظاهراً قسمی پارچه است. بنگرید به: همان، ذیل واژه صندل باف.

۹. لفافه: پوشش، پارچه‌ای که روی چیزی را با آن بپوشانند. بنگرید به: معین، فرهنگ فارسی، ذیل واژه لفافه.

ضریح مقدس گردید». ^۱ (تصویرسند ش ۶).

(تصویرسند ش ۶) محبزه فولادی، نذری شاه سلطان حسین صفوی در سال ۱۱۱۴ق به عنوان

ظرف کلید ضریح، مدیریت اسناد و مطبوعات، ۳۴۳۷۱، ۵

در روی این شیء، نقوش گیاهی با پیچک‌های اسلیمی بسیار ظریف همراه با اشعاری به خط نستعلیق در داخل طرح‌های لیچک ترنج مشبک کاری مشاهده می‌شود. قلمدان شش وجه دارد که بروجه بالایی در بین طرح‌های ترنجی، کتیبه وقف و تاریخ وقف به خط نستعلیق به شرح زیر زکوب شده است:

۱. سند ش ۳۴۳۷۱، ص ۵.

«هو، وقف آستانه مقدسه منوره امام ثامن ضامن علی بن موسی الرضا نمود این محفره^۱ را به جهت ظرف کلید ضریح مبارک کلب. آستان علی بن ابی طالب، شاه سلطان حسین ۱۱۱۹».^۲

کتیبه‌های داخل ترنج‌های مشبک این قلمدان نیز به شرح ذیل است:
«بنده شاه ولایت سلطان حسین / قلمدان شهر خاموشان گویاست / کز ایشان چشم شرع و عرف بیناست / قلم فرمان دهی و الاعتبار است / که از زرینه کفشان یادگار است / نکویی این قلم وان یک دواتست / که خضرو ظلمت و آب حیاتست / کمترین بندگان محمد کاظم / به خدمت با دل بیدار خفته / ز شه نشنیده حرفش را شنفته».^۳ (تصویر ۷)

(تصویر ۷) محبره فولادی، وسیله نگهداری کلید ضریح، اهدایی شاه سلطان حسین صفوی در سال ۱۱۱۹ ق (آرشیواداره پژوهش و معرفی آثار موزه).

این قلمدان در سال ۱۱۱۴ ق توسط کیخسرو میرزا، غلام خاصه شریفه، فرزند شاه قلی بیگ دیوان بیگی به مشهد ارسال و در همین زمینه حکمی برای میرزا داود حسینی (م

۱. در سند واژه محبره به کار رفته، اما در کتیبه موجود بر روی شیء کلمه محفره نوشته شده است.

۲. دلیل اختلاف تاریخ سند و تاریخ مندرج بر روی شیء به درستی مشخص نیست. اما ممکن است این اختلاف مربوط به مدت زمان ساخت یا زمان انجام تزئینات روی آن بوده که سبب شده محمد کاظم (سازنده شیء) در روی اثر، تاریخ ۱۱۱۹ ق را ثبت کند.

۳. کفیلی، حشمت، موزه‌های آستان قدس رضوی، پژوهش در دست انتشار.

۱۱۳۳ق) صادر می‌شود که اقدامات انجام شده در این خصوص را به شاه عرضه دارد.^۱ اطلاعات مندرج در اسناد دوره پهلوی حاکی از آن است که این وسیله جزء اثاثیه کلیدداری ضریح و در اختیار کلیددار ضریح بوده است.^۲ این ظرف در خزانه نگهداری می‌شده^۳، اما در هنگام برپایی مراسم غبارروبی به حرم مطهر آورده می‌شده است. هم‌اکنون از این وسیله در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.^۴

۴- جعبه طلا و نقره

این جعبه دارای ۲۷ سانتی متر طول و ۱۹ سانتی متر عرض است و از یک کیلو و ۶۷۵ گرم طلا و نقره برای ساخت آن استفاده شده است.^۵ ظرف مذکور که داخل جعبه‌ای مخملی قرار گرفته در سال ۱۳۴۳ ش از طرف ابوالحسن حافظیان (بانی ضریح شیرو شکر) به آستان قدس رضوی هدیه شده است.^۶ فتح اصفهانی در کارخانه علی روشن پاکستان، قلم‌زنی آن را انجام داده و هزینه‌های آن از محل وجوه مازاد ساخت ضریح شیرو و شکر تأمین شده است. بر روی این شیء نفیس با خطی از طلا، عبارت سلطان ابوالحسن علی بن موسی الرضا و یک بیت شعر^۷ نوشته شده است. این جعبه در مراسم غبارروبی دوره پهلوی و پس از آن به عنوان جعبه نگهداری کلید ضریح، مورد استفاده بوده است.^۸ (تصویر ۸)

۱. سند ش ۳۴۳۷۱، ص ۵-۶.

۲. سند ش ۱۰۰۲۸۶، ص ۳.

۳. مؤتمن، علی، تاریخ آستان قدس، ۲۲۵.

۴. کیفیلی، حشمت، موزه‌های آستان قدس رضوی، پژوهش در دست انتشار.

۵. «غبارروبی ضریح مطهر»، نامه آستان قدس، ش ۲ و ۳، ۱۳۴۴ ش، ص ۲۶۵-۲۷۱.

۶. سند ش ۸۸۶۱۵، ص ۴.

۷. مضمون شعر به این شرح است: «در این خزینه که جزء ضریح ابوالحسن است / کلید مرقد سلطان دین دین ابوالحسن است».

۸. «غبارروبی ضریح مطهر»، نامه آستان قدس، ش ۲ و ۳، ۱۳۴۴ ش، ص ۲۶۵-۲۷۱؛ شم آبادی،

(تصویر ۸) جعبه طلا و نقره
محل نگهداری کلید
ضریح، اهدایی ابوالحسن
حافظیان
(آرشیو مدیریت اسناد
و مطبوعات، شماره
۲۹۶۱۵).

۵. سفره ضریح (سفره غبار)

برای اولین بار نام سفره در اسناد دوره قاجار (در فاصله سال‌های ۱۲۸۷ و ۱۲۸۸ ق) دیده شد که به نحوه گردآوری غبار و نذورات ضریح اشاره داشتند. در این اسناد آمده، آنچه غبار و غیره از ضریح جمع شد، در میان سفره مخصوص قرار گرفت و توسط تحویلدار آستانه مهر و موم^۱ و به تحویل خانه آستان قدس انتقال یافت.^۲ این توضیحات نشان می‌دهد که این سفره، ویژه گردآوری نذورات ضریح بوده و در هنگام برپایی مراسم در روضه منوره، مقابل ضریح گسترده می‌شده است. افزون بر این، اشاره اسناد به تهیه قیتان برای دوخت سفره غبار، نشان از تزئین این وسیله مخصوص غبارروبی در دوره

→ محمدعلی، مردم‌شناسی فرهنگی مراسم، خدمات و تشریفات در حرم امام رضا علیه السلام، ص ۱۷۶-۱۷۷.

۱. سند ش ۱۰۳۶۴، ص ۲۲؛ سند ش ۱۰۳۹۶، ص ۷.

۲. سند ش ۴۲۱۵۲، ص ۲۸.

قاجار دارد.^۱

در دوره پهلوی اول، تنها از تهیه پارچه کتان برای دوخت سفره ضریح سخن به میان آمده،^۲ اما نحوه کاربرد آن در سال‌های بعد و در مطالبی که به چگونگی انجام مراسم غبارروبی اشاره کرده‌اند، تشریح شده است. براساس این توصیفات، سفره ضریح، سفره‌ای بزرگ و سفیدرنگ بوده که در هنگام غبارروبی ضریح در پیش روی مبارک در جلو در ضریح گسترده می‌شده تا نذورات داخل ضریح روی آن تخلیه گردد.^۳ این سفره سپس به خزانه انتقال می‌یافته^۴ و تا چند روز پذیرای امنای آستان قدس بوده که روی آن نشسته و اقدام به تفکیک نذورات می‌کردند.^۵ در حال حاضر نیز سفره ضریح، از پارچه‌ای سبز رنگ تهیه می‌شود که ابعادی حدود ۲ تا ۳ متر دارد. این سفره در پیش روی مبارک، پهن و در روی آن پارچه سفیدی انداخته می‌شود. در روی آن، قدها و تنگ‌های گلاب، پارچه‌های سفید نظیف، جاروی پرتاووس و غیره قرار داده می‌شود و تا پایان کار غبارروبی که نذورات داخل ضریح کاملاً گردآوری می‌شود در آنجا گسترده است.^۶ (تصویر ۹)

۱. سند ش ۱۳۱۵۲، ص ۱۲.

۲. سند ش ۴۷۷۲۱، ص ۴۶۰.

۳. احتشام کاویانین، محمد، شمس الشموس، ص ۴۶.

۴. سند ش ۹۱۳۷۱، ص ۱۱.

۵. «غبارروبی ضریح مطهر»، نامه آستان قدس، ش ۲ و ۳، ۱۳۴۴، ص ۲۶۵-۲۷۱.

۶. شم‌آبادی، محمدعلی، مردم‌شناسی فرهنگی مراسم، خدمات و تشریفات در حرم امام رضا علیه السلام، ص ۱۷۶.

(تصویر ۹) سفره ضریح و وسایل روی آن، برای استفاده در مراسم غبارروبی (آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات، شماره ۴۷۰۰).

۶. کیسه یا ساک گردآوری اقلام داخل ضریح

در سندی از سال ۱۳۱۳ق و در ذیل صورت مخارج تنظیف ضریح، از آماده کردن کرباس برای تهیه کیسه یاد شده، اما به کاربرد آن اشاره نشده است.^۱ پس از آن در سال ۱۳۰۹ش در زمره اشیا ی تحویلی به کلیددار ضریح از دو عدد کیسه مخصوص، نام برده شده است. کیسه مخمل بنفش مليله دوزی^۲ نقره و کیسه اطلس^۳ محرمات^۴ (سند ۱۰۰۲۸۶، ۳). در اینجا هم کاربرد این وسایل مشخص نشده، ولی با توجه به تعداد، نوع پارچه و تزیینات به کار رفته، به نظر می رسد از آن ها برای نگهداری طلاآلات و جواهرات قیمتی استخراج شده از داخل ضریح استفاده می شده است. در دوره پهلوی به دلیل افزایش نذورات و عریضه ها، تهیه تعدادی کیسه سفید و بزرگ تهیه می شود و نذورات به جای آنکه در داخل سفره به محل

۱. سند ش ۱۳۱۵۲، ص ۱۲.

۲. مليله دوزی: مليله رشته های تاب داده و پیچیده از زر و سیم. تار نقره ای یا طلایی که میانش مثل لوله خالی باشد و با آن روی پارچه مليله دوزی کنند. رک: دهخدا، ذیل واژه مليله.

۳. اطلس: پارچه ابریشمی. رک: معین، لغت نامه، ذیل واژه اطلس.

۴. محرمات: جامه راه راه که یک راه سیاه و یک راه سفید دارد. پارچه خط دار الوان، جمع محرمه. رک: دهخدا، لغت نامه، ذیل واژه محرمات.

تفکیک و شمارش انتقال داده شوند، داخل آن‌ها ریخته و گردآوری می‌گردد.^۱ در حال حاضر نیاز تعدادی کیسه برزنتی سبزرنگ برای این کار استفاده می‌شود.^۲ (تصویر ۱۰)

(تصویر ۱۰) ساک‌های مخصوص جمع‌آوری نذورات داخل ضریح (آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات، شماره ۹۶۵۰).

۷. پارچه چلوار و موری

از این پارچه‌ها برای پوشش صندوق و اشیای روی آن استفاده می‌شده است. در اسنادی از سال‌های ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۵ ق به تهیه این پارچه‌ها برای استفاده بر روی مرقده مطهر اشاره شده است. از فحوی این اسناد چنین برمی‌آید که این پارچه‌ها نیز جزئی از وسایل و لوازم غبارروبی ضریح بوده و هرساله تعویض می‌شده است.^۳ به صراحت درباره کاربرد این پارچه‌ها توضیح داده نشده، اما ممکن است علت کاربرد آن‌ها این بوده که در فواصل نظیف و غبارروبی ضریح، گرد و غبار، روی صندوق مطهر را آلوده نسازد.

۱. احتشام کاویانیان، شمس الشموس، ص ۴۸.

۲. شم‌آبادی، ص ۱۷۶.

۳. سند ش ۲۲۷۰۶، ص ۱۱۳؛ سند ش ۱۳۱۵۲، ص ۱۲؛ سند ش ۱۳۳۴۶، ص ۳.

۸. ظروف غبارروبی و شست و شوی ضریح

در اسناد دوره قاجار و در سندی از سال ۱۳۳۱ق که به هزینه‌های تنظیف و غبارروبی ضریح اشاره دارد، از کاسه سفالی نام برده شده است.^۱ نوع کاربرد ظرف، دقیقاً بیان نشده است، اما وجود آن در فهرست اقلام مورد نیاز برای غبارروبی، مثل گلاب آیین حدس را تقویت می‌کند که احتمالاً از آن به عنوان ظرف حاوی گلاب و برای شست و شوی دستمال‌های تنظیف ضریح استفاده می‌شده است.

در این میان، تعداد قابل توجهی ظروف نفیس، همچون گلابدان فولادی، گلابدان مسی، گلابدان نقره‌ای، آفتابه برنجی قلم‌زنی شده، آفتابه فولادی، آفتابه برنجی، آفتابه میناکاری، لگن نقره، لگن برنجی قلم‌زنی شده، قدح مسی قلم‌زنی شده، قدح مسی میناکاریو غیره در موزه آستان قدس رضوی وجود دارد، که گاه اسم سازنده و تاریخ ساخت نیز بر روی آن‌ها حک شده^۲؛ اما به صراحت از کاربردشان به عنوان ظروف شست و شو و غبارروبی ضریح، یاد نشده است. شمار قابل توجه این ظروف آن هم در حرم رضوی، این فکر را به ذهن متبادر می‌کند که احتمالاً اهدای آن‌ها به دلیل برپایی مراسم غبارروبی و انجام شست و شوهای ضروری در حرم بوده است و واقفان و نذرکنندگان با این اقدام می‌خواستند نقشی در این مراسم داشته و ارادشان را به ساحت امام رضا علیه السلام نشان دهند.

در این میان، وجود تصاویر روشنی از مراسم غبارروبی که در آن، یک قدح مسی میناکاری شده^۴ به عنوان ظرف حاوی گلاب مورد استفاده قرار گرفته به گمان قبل قوت می‌بخشد که اغلب این ظروف در غبارروبی کاربرد داشته‌اند و در آن‌ها گلاب ریخته شده و دستمال‌ها درونشان شسته می‌شده است. در حال حاضر برای شست و شو و غبارروبی ضریح از چند

۱. سند ش ۱۸۱۶۱، ص ۸.

۲. سند ش ۱۳۳۵۴، ص ۱؛ سند ش ۲۳۰۶۰، ص ۳.

۳. حسن‌زاده، مصطفی، معرفی و بررسی وسایل شست و شو و غبارروبی، ص ۳۲-۱۳۴.

۴. این ظرف میناکاری شده در سطح بیرونی با نقوش ختایی و گل‌های شاه عباسی برجسته و در بخش داخلی با بندهای اسلیمی و گل‌های ختایی تزیین شده و روی لبه خارجی آن به خط نسخ، نام استاد صنایع‌زاده به عنوان سازنده اثر حک شده است. بنگرید به: همان‌جا.

ظرف بلور سبزرنگ نفیس استفاده می‌شود که روی آن با خطوط طلایی، احادیث مختلف و نام امامان معصوم همچون امام علی علیه السلام، امام رضا علیه السلام و امام زمان علیه السلام نقش بسته است.^۱

(تصویر ۱۱) بشقاب بلور سبزرنگ، مخصوص غبارروبی ضریح، منقش به نام امام رضا علیه السلام و حدیثی از ایشان (نگارنده، حرم مطهر).

(تصویر ۱۲) قدح مسی میناکار، ظرف شست و شو و غبارروبی ضریح (آرشیواداره پژوهش و معرفی آثار موزه).

۱. پژوهش و تحقیقات میدانی نگارنده.

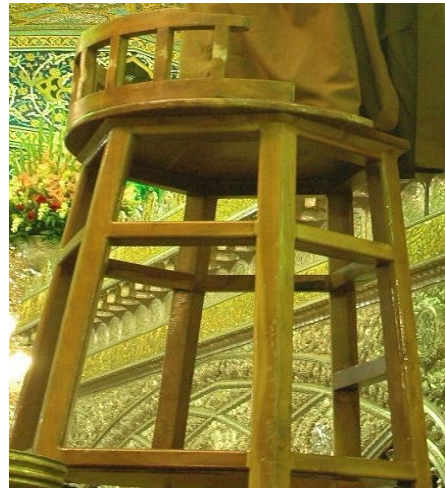
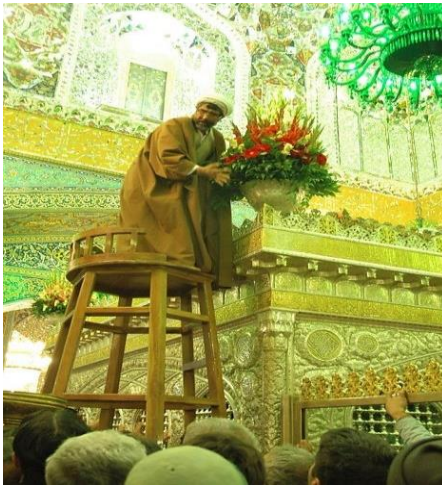
(تصویر ۱۳) کاربرد قده مسی میناکار در مراسم غبارروبی در سال ۱۳۶۸ (آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات، شماره ۲۹۲۰۶).

(تصویر ۱۴) تعدادی از ظروف بلوری سبزرنگ شست و شو و غبارروبی ضریح و مضجع مطهر (نگارنده، حرم مطهر).

۹. کرسی

اشاره به وجود کرسی‌های بزرگ و کوچک و تعمیر آن‌ها در سال ۱۳۱۳ق و ۱۳۳۱ق، در تحت هزینه‌های صورت گرفته برای غبارروبی ضریح^۱ بیانگر آن است که کرسی نیز از وسایل و لوازم انجام مراسم غبارروبی بوده است. این مسئله در دوره پهلوی اول و در سندی از سال ۱۳۱۰ش روشن ترمی شود؛ آنجا که نیابت تولیت، دستوری مبنی بر تهیه یک عدد کرسی بلند برای تنظیف چهل چراغ‌ها و دو کرسی کوچک برای انجام خدمت فوق ضریح صادر می‌کند.^۲ به این ترتیب می‌توان گفت از دوره قاجار و در انجام خدمت فوق ضریح از کرسی استفاده می‌شده است.

(تصویر ۱۵) کرسی چوبی خدمت فوق ضریح
(دریافتی از روابط عمومی کل آستان قدس رضوی)

کرسی ضریحی که در حال حاضر مورد استفاده قرار می‌گیرد وسیله‌ای چوبی است که به صورت شش ضلعی ساخته شده است. ارتفاع آن حدود سه و نیم متر است و در یکی از اضلاع آن پلکانی تعبیه شده که محل بالا رفتن سرکشیک است. این وسیله در قسمت

۱. سند ش ۱۳۱۵۲، ص ۱۲؛ سند ش ۱۸۱۶۱، ص ۸.

۲. سند ش ۹۵۹۲۰، ص ۴.

فوقانی، سطح کمتری دارد و با نرده‌ای کوتاه احاطه شده است (تصویر ۱۵). از این وسیله برای گردآوری نذورات فوق ضریح و غبارروبی شیروانی ضریح استفاده می‌شود. شایان توضیح است در حال حاضر علاوه بر کرسی چوبی، از یک بالابر مکانیکی که در دو طرف آن، محل خاصی برای قراردادن گلدان‌ها تعبیه شده، برای بالا بردن سرکشیک و تعویض گلدان‌های زوایای ضریح استفاده می‌شود.^۱

۱۰. دست نقره

در گذشته به هنگام خدمت فوق ضریح از این وسیله که در قالب یک دست طراحی شده، برای گردآوری نذورات روی شیروانی ضریح استفاده می‌شده است. دست نقره شامل یک پنجه است که انگشت‌ها از محل بندها به داخل کمی جمع شده‌اند. در این وسیله، محل بندها به وسیله دو خط و محل ناخن‌ها به توسط یک خط نیم دایره مشخص شده‌اند. دست به وسیله یک زائده که قسمت فوقانی آن باریک و قسمت انتهایی آن برجسته و طوق مانند است به یک دسته فلزی مخروطی شکل متصل است. برای انجام خدمت فوق ضریح به انتهای این وسیله یک چوب بلند وصل می‌شده تا با افزایش طول آن، نذورات روی ضریح گردآوری شود^۲ (تصویر ۱۶).

(تصویر ۱۶) دست نقره، وسیله گردآوری نذورات فوق ضریح (آرشیو اداره پژوهش و معرفی آثار).

۱. پژوهش و تحقیقات میدانی نگارنده.

۲. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اداره پژوهش و معرفی آثار، شناسنامه اشیای فلزی موزه.

۱۱. سه شاخه فولادی

این وسیله از دسته‌ای بلند به طول یک متر و نود سانتی متر برخوردار است. در قسمت تحتانی سه شاخه، کلمه «الرضا» به صورت طلاکوب نقش شده است. کاربرد این وسیله در هنگام خدمت فوق ضریح است و به وسیله آن پوشاک، پارچه و اقلامی که زائران به روی شیروانی ضریح انداخته‌اند به جلو کشیده و سپس داخل کیسه‌ای مخصوص گذاشته می‌شود. (تصویر ۱۷)

(تصویر ۱۷) نمایی از سه شاخه نقره و دسته آن
(نگارنده، حرم مطهر).

(تصویر ۱۸) جاگلدانی، وسیله تعویض گلدان های
چهار گوشه ضریح در خدمت فوق ضریح
(نگارنده، حرم مطهر).

۱۲. جاگلدانی

جاگلدانی برنجی، وسیله‌ای با دسته‌ای بلند به
ارتفاع یک متر و چهل سانتی متر است که از آن برای

۱. در گذشته جنس این وسیله از نقره بوده، اما هم‌اکنون نوع فولادی آن تهیه و مورد استفاده است. پژوهش
پژوهش و تحقیقات میدانی نگارنده، مصاحبه با آقای محمد قلندریان، معاون اداره فراشان آستان
قدس، ۲۴ تیر ۱۳۹۴، صحن جمهوری اسلامی، اداره فراشان.

انتقال گلدان‌های فوق ضریح به داخل روضه منوره و تعویض روزانه آن‌ها استفاده می‌شود. جاگلدانی کمی بزرگ‌تر از گلدان‌های روی ضریح ساخته شده تا به آسانی گلدان‌ها در آن قرار گیرد. سطح خارجی این وسیله با پارچه‌ای سبزرنگ پوشیده شده و با استفاده از نوارهای تزئینی زردرنگ و ریشه‌های طلایی آراسته شده است^۱ (تصویر ۱۸).

۱۳. پارو

این وسیله دارای دسته‌ای استیل به طول حدود یک متر و چهل سانتی متر است و در قسمت تحتانی از یک صفحه آلومینیومی محدب به طول چهل و عرض بیست سانتی متر تشکیل شده است. از پاروها که تعداد آن‌ها سه عدد است در هنگام غبارروبی برای انتقال نذورات و وجوهات داخل ضریح به خارج استفاده می‌شود^۲ (تصویر ۱۹).

(تصویر ۱۹) پاروی مخصوص گردآوری نذورات داخل ضریح (نگارنده، حرم مطهر).

۱۴. چنگک

این وسیله نیز دارای دسته‌ای استیل به طول یک متر و چهل سانتی متر است و در قسمت تحتانی دارای شش میله کوتاه می‌باشد. چنگک یاد شده دارای پنجاه سانتی متر طول و ده سانتی متر عرض است. از این ابزار نیز که تعداد

۱. پژوهش میدانی و تحقیقات میدانی نگارنده.

۲. پژوهش و تحقیقات میدانی نگارنده.

آن سه عدد است، برای گردآوری و خارج کردن نذورات داخل ضریح استفاده می‌شود^۱ (تصویر ۲۰).

(تصویر ۲۰) چنگک شش شاخه، وسیله گردآوری و خارج کردن نذورات داخل ضریح (نگارنده، حرم مطهر)

۱۵. لباس غبارروبی

این پوشش که مرگب از پیراهن و شلواری سفید است باید توسط کسانی که قرار است وارد ضریح شوند، پوشیده شود. به تن کردن این لباس، از الزمات مراسم غبارروبی و تنظیف داخل ضریح است.^۲

نتیجه‌گیری

ضریح مهم‌ترین مکان در حرم رضوی و کانون توجه هر زائری است. رعایت قداست این مکان سبب شده تنظیف و غبارروبی آن همراه با تشریفات، آداب و ابزار خاصی باشد و برای انجام هر عملی در غبارروبی سطح خارجی و داخلی ضریح، وسایل و ابزاری، توسط متولیان امر و بعضاً واقفان، ناذران و هنرمندان تهیه شود. ابزارها و وسایل غبارروبی از نظر شکل و نوع کاربرد، تعدد و تنوع قابل ملاحظه‌ای دارد. تعدادی همچون انواع جاروها برای نظافت و غبارروبی، برخی همچون قاشق، سفره، کیسه و ساک، پارو و چنگک برای گردآوری نذورات داخل ضریح، بعضی مثل ظروف نفیس برای شست‌وشو و تطهیر، تعدادی نظیر دست نقره، سه شاخه فولادی و کرسی برای گردآوری اشیا و نذورات بالای ضریح و بعضی همانند محبره فولادی و جعبه طلا و نقره برای نگهداری اشیای باارزشی مثل کلید ضریح ساخته و به کار گرفته شده‌اند.

بررسی اسناد و شواهد موجود نشان می‌دهد، برخی از این وسایل همچون، قاشق محبره فولادی، جعبه طلا و نقره، سفره ضریح، کیسه یا ساک، پارچه چلوار، ظروف

۱. پژوهش و تحقیقات میدانی نگارنده.

۲. پژوهش و تحقیقات میدانی نگارنده.

شست و شو، پارو، چنگک و لباس های مخصوص، خاصه برای مراسم غبارروبی و بعضی مانند کُرسی، دست نقره، سه شاخه فولادی و جاگلدانی، مختص انجام خدمت فوق ضریح بوده و پاره ای دیگر مثل جاروی پرتاووس و جاروهای پرشتر مرغ، کاربرد مشترک داشته و در هر دو مراسم به کار رفته و می روند.

گرچه در همه موارد به نوع و نحوه اهدای این وسایل اشاره نشده، اما بررسی ها نشان می دهد که در ابتدای امر، وقف و نذر، نقش عمده و سهم ویژه ای در شکل گیری سنت پیشکشی اشیا و لوازم غبارروبی ضریح داشته است و وسایلی همچون جاروهای پرتاووس، دسته های مزین آن ها و ظروف تزئینی جهت نگهداری کلید ضریح از جمله قدیم ترین وسایل و ملزومات مخصوص غبارروبی بوده اند که رجال و شخصیت های مملکتی و احتمالاً افراد متمول جامعه، تقدیم بارگاه رضوی کرده اند.

افزون بر این و از منظر تاریخی، این وسایل گویای اطلاعات باارزشی است. طبق مستندات و منابع آرشیوی، قدمت استفاده از برخی از این ابزارآلات به زمانی نزدیک به ۳۲۶ سال پیش (دوره صفوی)، باز می گردد. این موضوع از یک سو، نشان دهنده پیشینه طولانی مراسم غبارروبی و از سوی دیگر بیانگر اهمیت و اعتبار آن در میان مردم و متولیان بارگاه رضوی است؛ زیرا آن ها را بر آن داشته که برای حفظ احترام و رعایت شأن مرقد و ضریح مطهر، وسایل و اداوات خاصی را برای غبارروبی تهیه و تقدیم کنند.

افزون بر این، ساخت این ابزارآلات، عرصه تجلی هنرها و صنایعی است که هنرمندان از آن ها برای اظهار ارادتشان به ساحت مقدس رضوی بهره برده اند. بررسی این وسایل نشان می دهد از دوره صفویه تا کنون از هنرهای مختلفی همچون نقاشی، مرواریددوزی، سرمه دوزی، منجوق دوزی، مشبک کاری، زرنشان سازی، خطاطی، میناکاری و قلم زنی برای ساخت وسایل و ابزار غبارروبی ضریح استفاده شده است. بنابراین می توان گفت وجود سازه ای مذهبی - هنری به نام ضریح، منشأ ایجاد وسایل و اداواتی بوده که ذوق و هنر هنرمندان در آن به ثمر نشست است.

۱. احتشام کاویان، محمد، *شمس الشمسو یا تاریخ آستان قدس*، مشهد، ۱۳۵۵ ش.
۲. آدمیت، فریدون، *امیرکبیر و ایران*، تهران، خوارزمی، ۱۳۸۹ ش.
۳. جلالیان، سعیده، *تاریخ صندوق‌ها و ضریح‌های مرقد امام رضا (ع)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد، ۱۳۹۳ ش.
۴. حسن‌زاده، مصطفی، *معرفی و بررسی وسایل شست‌وشو و غبارروبی حرم مطهر رضوی (موجود در آستان قدس)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه هنر و صنایع فلز، دانشکده سوره تهران، ۱۳۹۳ ش.
۵. خراسان، سال ششم، ش، ۱۵۴۳، ۱۸ آبان (۱۳۳۳)، ص ۲.
۶. دهخدا، علی‌اکبر، *لغت‌نامه دهخدا*، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش.
۷. شم‌آبادی، محمّد علی، *مردم‌شناسی فرهنگی مراسم، خدمات و تشریفات در حرم امام رضا (ع)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۷۴ ش.
۸. قصابیان، محمدرضا، «آیین غبارروبی در حرم رضوی»، *مشکوٰۃ*، ش ۸۳، ۱۳۸۳ ش.
۹. کفیلی، حشمت، *موزه‌های آستان قدس رضوی*، پژوهش در دست‌انتشار.
۱۰. محسنی، زهرا، تجلی هنر مروراید دوزی در آثار گنجینه آستان قدس رضوی، نسخه منتشر نشده.
۱۱. معین، محمد، *فرهنگ فارسی معین*، سرایش، تهران، ۱۳۸۰ ش.
۱۲. نامه آستان قدس، شماره ۲ و ۳، (۱۳۴۴): ۲۶۵-۲۷۱.
۱۳. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مدیریت اسناد و مطبوعات، اسناد مکتوب و تصویری.
۱۴. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اداره پژوهش و معرفی آثار موزه، اسناد تصویری.
۱۵. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اداره پژوهش و معرفی آثار موزه، شناسنامه اشیای موزه‌ای.
۱۶. روابط عمومی کل آستان قدس رضوی، اسناد تصویری.